

TÜRKÇEDE -acak / -ecek GELECEK ZAMAN (FUTURUM) EKİNİN YAPISI ÜZERİNE

Doç. Dr. ZEYNEP KORKMAZ

Tarih ve coğrafya bakımından çok geniş bir alanda lehçeler ve ağızlar hâlinde dallanmış bulunan türkçede, 'gelecek zaman' kavramını ifade etmek için -ğu, -ğay, -ğa, -a, -tacı, -ısar, -acak gibi ekler kullanılmıştır. Biz bu yazımızda, az çok belli bir devirden sonra Eski -Anadolu türkçesinde ve türkmencede kullanılmaya başlanmış olan, bugün de güney-batı türkçesi ile, kıpçak grubuna giren bâzı lehçelerde ve seyrek olarak özbekçede yürürlükte bulunan -acak (-açak, orta hece düşmesi ile -çak ve bunların dil benzeşmesine göre ince ünlü almış şekilleri) ekinin yapısı mes'elesini ele alacağız.

§ I. Bu konuyu ilkin alman âlimi W. Bang, *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte* (Heidelberg 1918) adlı eserinin II. bölümünde "Über das osmanische Futurum und einige ihm nahestehende Bildungen" adıyla ele alarak, görüşünü belirtmeğe çalışmıştır.

Bang, adı geçen makalesinde, -acak ekinin osmanlıcadaki a) fiil köklerinden yaptığı gelecek zaman, b) yalın veya iyelik ekleri ile genişletilmiş isim c) isimler önünde sıfat olarak kullanılışlarını ele alır. Bundan sonra -acak ekinin öteki lehçelerdeki mukabillerini arar. Bu münasebetle Abakan ve Şor lehçelerindeki hem çekimli fiil hem de bir alışkanlığı gösteren mübalâğa sıfatları yapan -çan, -can, -çan, -çan, -çak -çak eklerine geçer. W. Bang şekil ve vazifeleri bakımından -acak gelecek zaman eki ile ilgili olan bu şekilleri gözümüzün önüne serdikten sonra, -acak, -çan v.b. eklere ortak bir kök aramağa çalışmıştır. Bu noktada -çak ve -çan sıfat ekleri ile, -cı ve -çıl faaliyet isimleri yapan ekler arasındaki fonksiyon yakınlığını dikkâte alarak, ekin yapısına esas olmak üzere farazi bir*-çı eki kabul etmiştir. Böylece -acak, -çak ve -çan ekleri ile, -cı faaliyet ismi ve -ğan, -ağan, -kak mübalağa ekleri arasındaki mutabakattan faydalanarak, -acak gelecek zaman ekini <-*çıkak(>*çığak> -çâk>-çak?) şeklinde mürekkep bir köke bağlamağa çalışmıştır (göst. esr. § 26,27).

Türk dilinin birçok mes'eleleri üzerinde derin vukufu bulunan kıymetli âlimin bu izahı, bizce, ancak tarihî değeri olan fantazik bir nazariye halindedir. Her ne kadar W. Bang -acak gelecek zaman eki ile yan yana giden öteki ekleri ve bunların fonksiyonlarını önümüze sermiş ise de, biribiri ile anlamca ilgili görünen şekiller arasında, yapı unsurları bakımından bir bağ kuramamıştır. Karşımıza hâlâ cevapsız kalan şu mes'eleler çıkmaktadır :

1) -çak, -çan ekleri, bir taraftan isim ve fiil köklerinden *künilçek*, *uyalçâk*, *urışçan* v.b. zamanla ilgisi olmayan âdi sıfatlar yaparken, diğer taraftan gerçek bir gelecek zaman eki olarak kullanılıyor. Şu halde -acak, -çak ve

-*çan* gelecek zaman ekleri ile, sıfat ekleri arasındaki geçişi nasıl izah edeceğiz? Başka bir deyim ile, bu ekler nasıl olmuş da böyle bir zaman gösterme vasfı kazanabilmişlerdir?

2) Madem ki *-acak*, *-çak* ve *-çan* ekleri anlam ve vazifeleri bakımından birbirine muvazi yürümektedir. O halde bu iki ek arasında her hangi bir yapı birliği var mıdır? Varsa, bu birlik nasıl kurulabilir? Bang, osmanlıcadaki 'gelecek zaman eki' konusunu, ilkin *-acak*, *-çak* ve *-çan* ekleri arasındaki yapı bağına da tâyin edecekmiş gibi ortaya atmışsa da, neticeye doğru ilerlerken, "*-çak -çan, -çan* eklerindeki *-k -fi, -n* unsurları aynı sesin değişmeye uğramış şekilleri midir, yoksa, müstakil birer yapı unsurları mıdır, bu husus meçhulümüzdür" diyerek, **-çıkak* ekinin *>-çak* ekinde nasıl olup da gelecek zaman gösterme özelliği kazandığını izah edememiştir.

3) Yine, bizzat Bang'ın ortaya attığı bir soru vardır. O da, osmanlıcada *-acak* şekli kullanılırken, Abakan sahası lehçelerinde neden yalnız *-çan* şeklinin kullanıldığı mes'elesidir (§26).

4) Osmanlıcadaki *-acak* eki belirli gelecek zaman fonksiyonu ile kullanıldığı halde, *-çan* ile yapılan teşkillerin bir kısmı neden geniş zaman, gelecek zaman hattâ gereklilik gibi zaman genişliklerini içine almaktadır?

II-acak ekinin yapısına dokunanlardan biri de J. Deny'dir. Deny osmanlıcadaki *-acak* gelecek zaman ekini, *-ğu* gelecek zaman ekine menşce olarak kabul ettiği **-kay* ile, benzetme edatının ve *-çak* kelimesinin aslı olarak telâkki ettiği **çan* zaman kelimesinden müteşekkil **kay+çafi* köküne bağlamak taraftarıdır (*Grammaire de la langue Turcaue*, Paris, 1918, türkçe trc. § 868). J. Deny bu izahı deliUendirmek üzere de, *-acak* isim-fiil ve *-icak* zarf-fiil şekillerinin, *-ğu* ekinin Öteki benzetme ekleri ile yaptığı *-ğusi*, *-ğuçı*, *-ğuteg* örneklerine analog olarak teşkil edildiği tarzında bir mütalâa ileri sürmüştür.

Gelecek zaman ekinin *çak* 'zaman' kelimesi ile ilgili bir teşkil olduğu fikri, dolayısıyla *-acak* ekine temas eden bâzı eserlerde de tekrarlanagelmıştır (Kissling, *Aş. Pşz.* 50; Râsânen, *Mater. Morph.*, 114/115; Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, Formenlehre*, MSFOu 104/2,s. 90 v. b.).

III. T. Banguoğlu da, eski Anadolu türkçesindeki şekil ve anlamca *-asıya*. muvazi giden *-acak* ekini, gereklilik-dilek (optativus) eki *-a +çak* 'doğru, düz' kelimesi birleşmesi ile izah etmek istemiştir : *al-a-çak >al-a-cak* (SN. §206).

IV. Türkçede *-acak* gelecek zaman ekinin yapısını konu edinen son araştırmada W. Hatiboğlu (Kılıcoğlu, V., *Türkçede İstikbal Kipi*, Ank. Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Kitaplığı, doktora tezleri, yıl, 1948), J. Deny'nin *-icek* zarf-fiil eki ile, *-ecek* isim-fiil ekini menşcece bir sayması noktasından hareket ederek, *-icek* ve *-ecek* eklerindeki *-cek* parçalarının ayrı menşcelerden geldiğini kabul etmek

gerektiği (s. 88) hükmüne varır. "Semantik ve kullanılma bakımından *-ecek* ekine benzeyen şekiller *-sığ*, *-esi*, *-sek* ekleridir, aynı tarzdaki bir teşekkülle **-esek* eki de düşünülebilir" diyerek, *-ecek* gelecek zaman ekini **-igsek* > *-ecek* şeklinde bir ses değişmesine ircaa çalışır.

Görülüyor ki, *-acak* gelecek zaman ekinin yapısına dâir izahların bugünkü durumu henüz tatmin edici olmaktan uzaktır.

Yukarıda W. Bang'in izahı dolayısıyla temas ettiğimiz *-acak* ve *-çan* ekleri arasındaki ilgi mes'elesini başka bir yazıya bırakarak, burada yalnız *-acak* gelecek zaman ekinin yapısına dair görüşümüzü belirtmeğe çalışalım:

§ 2. Bizce, *-acak* ekinin yapısını tâyin için, fil köküne gelen *-a* ve *-cak* ek unsurlarının ayrı ayrı aydınlatılması gerekir. Ekimiz, *-a+cak* < *-a+çak* < *-a+ça+ok* 'gelecek zaman', 'eşitlik hâli' ekleri ve 'te'kid edatı' birleşmesinden meydana gelmiştir). Şimdi bu ekleri ayrı ayrı ele alalım:

§ 3. *-a*: Prof. A. von Gabain, uygurcada *-ğay* gelecek zaman ekine muadil olarak kullanılan bir *-ğa* ekinden bahseder.: *ber-ge-men* 'vereceğim', *kutar-ğa-men* (Alt. Gr. § 220 Nachtrag). Hattâ Gabain, *-ğa* ekinin *-gaydan* daha eski olduğu fikrindedir. Onca *-ğay*, hem a) gelecek zaman kipleri teşkil eden, hem de b) Kaşg. *ö-ge* 'akıl', *kaldır-ğa* 'kaldırğaç'yori-ğa 'yaya yürüyen', *kıs-ğa* 'kısa' (göst. esr. § 109 a, §220 Nachträge) örneklerinde görüldüğü gibi, aslında fiilden isim yapma eki olan *-ğa'ya*², *-i* getirilmek suretiyle isim vasfı kaldırılmış olan daha muahhar bir teşkil olmalıdır (*Die Natur des Prädikats in den Türk Sprachen, KCsA. III* (1940), s. 91-92; Alt. Gr. § 220 Nachtrag).³

¹ Bu küçük araştırma basılırken, sayın Doç. Dr. M. Mansuroğlu tarafından yazılmış olan *Türkçede-gayj-gey eki ve türemeleri* (Jean Deny Armağanı TDK. yayınlarından sayı: 173, Ank. TTK. basımevi, 1958,8. 171-183) adlı makale elimize geldi. Sayın yazar makalesinin 181-183. sahifelerinde *-acak* ekine de temas etmiş bulunuyor, *-acak* gelecek zaman ekinin yapışma ve gelişmesine dair bugüne kadarki görüşleri reddeden bir izah, 1954 haziranında Hamburgda Prof. Dr. A. von Gabain'in evinde tertiplenen ve sayın arkadaşımın da hazır bulunduğu meslekî bir toplantıda tarafımızdan yapılmıştı. 1951 yılından beri üzerinde çalıştığımız *Türkçede -ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme* adlı araştırmamızın (özeti için bk. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1958, s. 41-68; tamamı için: DTCF Dergisi, XVII, S. 3-4) devamı mâhiyetinde olan ve o araştırmada üzerine bir iki yerde atıf yaptığımız şu makale, bir şanssızlık eseri olarak, uzunca bir müddet sıra beklemek zorunda kalmış ve bu yüzden baskısı gecikmiştir. Gerçi, her ikimizin de başka konular dolayısıyla girmiş bulunduğu bu mes'eledede, gelecek zaman ekini meydana getiren yapı unsurları bakımından saym Mansuroğlu arkadaşımınla birleşiyor isek de, *-acak* eki içindeki *-çak* isim çekimi ekinin neden ve nasıl gelecek zamana kaymış olduğu mes'elesi ve bununla ilgili inkişaf merhalelerinin tâyini, henüz aydınlatılmağa muhtaç durumda bulunmaktadır.

² isim yapma eki olan *-ğa -ge* için ayrıca bk. Bang, W., *Kosm.* III, § 2; Deny, J., a. esr. trc. § 1343, Râsânen, M., *Mater. Morph.* s. 124; Caferoğlu, A., *Türk Dili Tarihi Notları*, II, I. bölüm, s. 66; Zajaczkowski, A., *Sufixy imienne i czasovnikoive w jezyku zachodnio karaimiskim*, Krakow, PKO 15, 1932, §. 6.; Brockelmann, C, *Ost. Gr.* § 49.

³ *-gay* > *-ğa* gelecek zaman ekleri arasındaki ilgi mes'elesini inceleyen başka yazılar için bk. Deny., J. a. esr trc. §. 1343, L; Brockelmann C, *Ost. Gr.* § 184; Râsânen, M., *Mater. Morph.* s. 124; Ramstedt, G. J. a. esr., s. 89; Mansuroğlu, M., a. esr. s.171-183.

Uygur devrinde görülmekte olan *-ğa* eki, Karahanlı ve Harezmi türkçesi metinlerinde de, *-ğay* ve *-ğu* eklerine muvazi olarak gelecek zaman kipi teşkil etmiştir :

*siziksiz kerek bolğa altun kümüş
özüm işleteyin tise men öküş*

'kendime muhit yapabilmek için şüphesiz altın ve gümüş gerekli olacak' (Arat, R. R., *KB.* s. 63/479. by-);

*sanga men kereking baka tur ğamen
kamuğ işleringni seve kıl ğamen*

'sana gerekli olan işe bakacak ve bütün işlerini severek yapacağım' (göst. esr. s. 69/541. by.) gibi. J. Schinkewitsch, *-ğu* ekinden geldiğini kabul ettiği *-ğa* ekini, Rabguzî için, eserinin 'kaçınılmaz, kesin gelecek zaman kipi' bölümünde veriyor (*Rabğuzls Syntax*, MSOS XXIX (1926) Abt. II, § 132): *kılıç birle kırgam bu kün, tiriğ k oym aĝam bir ini aĝanı* 'kılıç ile bu gün hepsini kıracağım, genç ihtiyar kimseyi diri bırakmıyacağım' (göst. y.) v. b. C. Brockelmann, ekin aynı fonksiyon ile çağatay metinlerindeki kullanılışı için, Ali Şir Nevaî'den ve Muhammed Salih'ten *açkamın* 'açacağım' *tapkamın* 'bulacağım' *ıtkabız* 'göndereceğiz' örneklerini veriyor. (Ost. Gr. § 184). *Houtsma Lügatı'nda*. kıpçakça için *çızğamen* 'çizeceğim', *çızğasen* 'çizeceksin' v. b. kelimeler vardır. Abu Hayyan, *Kitabül-idrak'ta*, *turğa* ve *kılğa* örneklerini koyarak, haber olan gelecek zaman kipinin kalın fiillerde *-ğa* (fethalı ğ) ince fiillerde *-ge* (fethalı g) ile yapıldığını bildiriyor (Kid. § 50). Aynı eserde başka münasebetlerle sıralanmış olan *tegme keldükinçe ağırlağamen* ve *Sençer tegme keldükinçe ağırlağamen* (§ 33-11) ; *tursan tur ğamen*, *tursam tur ğasen* (§ 114 sonu) ve *kelmegelim* (§75) gibi, biraz da geniş zamana ve gereklilik dilek kiplerine kaymış olan örneklere rastlamaktayız. J. Deny ve M. Râsânen *-ğa/-ge, -ka: -ke* ekinin gelecek zaman fonksiyonu ile, tarançı ve kırgız lehçelerinde kullanıldığını da kaydederler (Deny, J., a. esr. trc. § 1343, I.; Râsânen, M., *Mater. Morph.*, s. 125-5). Hattâ *-ğa* eki, gelecek zaman fonksiyonu ile, kendi içinde ayrıca lehçe hususiyetleri gösteren türkmencede de gözümüze geliyor: *yeri gelende ğaçaymağam bir bahrlık* 'yeri geldiğinde kaçmamıyacağım bir yiğitlik' (Ata Govşut- Sakalı, M., *Göroglı, Türkmen Halk Eposı*, Aşgabat, 1941, s. 3) v. b.

Görülüyor ki *-ğa* eki fiilden isim yapma, geniş zaman, gereklilik-dilek kipleri ifade etme gibi hususiyetleri de bulunmakla beraber, umumiyetle 'gelecek zaman kipi' teşkil eden bir yapı unsurudur.

İşte bu ek, *-ğa* > -a verme hâli, *-ğan* > -an, *-ğuçı* > -ıçı, *-ğalı* > -alı v. b. eklerde görüldüğü gibi, *-çekim* ve yapı ekleri başında ğ-, *g-yi* düşüren lehçelerde (bk. Arat, R. R., *Atebettil-hakayık*, s. 107., b., 110.4). kaideli olarak *-ğa* > -a ses değişmesine uğramıştır. Bu itibarla, güney-batı türkçesine giren Eski-osmanlı, Azerî ve Türkmen lehçelerinin başlangıç devirlerinde, *-a* ekinin gelecek zaman ifadesi boldur :

*can metanı s atla altın gibi
ten kumaşı göy ün e odun gibi*

"can metanı altın gibi satılacak ten kumaşı odun gibi yanacak" (Gülşehri, *Mantıkuttayr*, tıpkıbasım Levend, A. S., yayını, Ankara, TDK. 1957, s. 220, 8. by).'

*kim Veleden korkmazına key göz ile bakmaz-ısa
tiz göresiz kim başına gele belâ gele belâ*

'kim Veled'den korkmaz ve ona iyi göz ile bakmazsa, tez vakitte göreceksiniz ki, başına belâ üstüne belâ gelecek' (Veled Çelebi-Kilisli Rifat, SV. 10-9);

*süçü içevem süçü, delil olavam delü
nem var verevem yele, sini dutavam bir gün*

'şarap içip deli olacağım, nem varsa yele verecek ve seni bir gün elde edeceğim' (Mansuroğlu, M., *Sultan Veled'in türkçe manzumeleri*, İst. Univ. Edebiyat Fak. yayınları, no: 715, İst. 1958, s. 32, VIII-3, başka örnekler için bk. aynı eser s. 140, 2; Dr. Muharrem Ergin, *Dede Korkut kitabı I*, Ankara TDK. yayını, 1958 sayı 169, s. 169-3, 4, 5, 7; Süleyman Çelebi, *Vesîle-tü'nneçât Mevlid*, A. Ateş yayını, Ankara TDK. 1958, s. 105, 7.-4 by.).

Dr. Salâhaddin Olcay, *Türk lehçelerinde geniş zaman-şimdiki zaman kipi* (Ank. Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü doktora tezleri, yıl 1956) adlı doktora araştırmasının 65-68. sahifelerinde *-a* ekinin eski Anadolu türkçesindeki 'gelecek zaman' ifâdesini türlü metinlerden örnekler vererek göstermiştir. Buradaki açıklamalardan anlaşılıyor ki, *-a* eki yalnız yukarıda bizim gösterdiğimiz eserlerde değil, *Çarhname*, *Yusuf ve Zeliha*, *Garibname*, *Ferhenkname*, *Uruç ve Neşri* tarihlerinde de aynı fonksiyon ile kullanılmıştır. Ancak, Dr. S. Olcay *-a* ekinin gelecek zaman kipi yapmasını incelerken, bunun *-ğa* gelecek zaman eki ile olan ilgisi mes'elesini dikkate almamıştır.

Bergamalı Kadri, *Müyessiretü'l-ulûm* adlı gramerinde (Atalay, B. yayını, İstanbul, 1946, s. 42-3,4) "*türkî dilde bilecek ki dirler ne kasd eylerler? cevab virüb dirüz ki, bile müstakbeldir*" ifadesi ile, *-a* ekinin durumunu Anadolu türkçesi için kaideye bağlamış oluyor. Aynı eserin "ma'lum-i nefy-i müstakbel (s. 20), meçhul-i nefy-i müstakbel (s.22), ma'lum- te'kid-i müstakbel' (s. 22, 23), meçhul- te'k'd-i nefy-i müstakbel (s. 24)' bölümlerindeki açıklama ve örnekler de bu mâhiyettedir.

-a ekindeki gelecek zaman fonksiyonu kıpçak grupundan kazak, kırgız tobol, tümen lehçeleri ile, tarançı gibi bâzı Orta-Asya lehçelerinde de tesbit edilmektedir (Olcay, S., göst. esr., s. 68). Kazakçada : *cartadan özöndü tura atamın dedi* 'seni yeniden kalkıp atacağım dedi' (Radloff, W., *Prob.* III. 129-14); ... *kan kızın beremin değen badasında turup kızın bermedi* 'han kızını vereceğim dediği halde, va'dinde durup vermedi' (göst. esr. 254-4). Kırgızcada, Manas'm ağızından: *busûrman yolın açamın kapırdın*

malın çaçamın 'müslüman yolunu açacağım, kâfirin malını saçaacağım' (Radloff, W., *Prob.* V, 3-67) v. b.

§ 4. Burada belirtilmesi gereken başka bir nokta da, *-a* nin, bir taraftan gelecek zaman eki olarak kullanılırken, bir taraftan da başka kipler teşkilinde kullanılmış olması keyfiyetidir. Bu ek, türk dilinin birçok lehçe ve metinlerinde gelecek zamandan başka, geniş zaman, şimdiki zaman, emir, gereklilik-dilek (optativus) kipleri de (bk. Olcay, S. göst. esr. s. 62-74) teşkil ediyor. Bu durum *-acak* gelecek zaman ekinin teşekkül sahası olarak kabul edebileceğimiz lehçelerde daha da barizdir, *-a* ile teşkil edilen kiplerin eski Anadolu metinlerinde bâzan aynı eserde bile değişik zamanlar ifâde ettiği görülüyor :

*âhirinde çün terâzü aşıla
değmesi bir dürlü nakd ile gele.
can meta'nın azın çok sayalar*

ten kumaşın kamu hiçe sayalar 'en sonunda terazi kurulunca, her biri bir nakd ile gelir; can metanın azını çoğa, ten kumaşının da tamamını hiçe sayarlar (Gülşehrî göst. esr. s. 220-6,7. by.);

kanğı tamla ki bu denize gele

kendüden kurtula deniz ola 'bu denize gelen her damla kendinden kurtulup deniz olur' (Veled Çelebi-Kilisli Rifat, SV, 60-5);

ger dilersiz bulaşız oddan necat

aşk ile derd ile eydün es selât 'eğer dilerseniz ateşten kurtulursunuz, aşk ile dert ile -esselât deyin' (Süleyman Çelebi, *Mevlid*, Ateş, A. yayımı, Ankara, TDK, 1954, s. 138-IIby.);

ümmet isen anun ahlâkını tut

tâ ki ümmetlik bula senden sübüt 'ümmet isen onun tuttuğu ahlâkı tut, tâ ki ümmetlik sende sübut bulsun' (göst. esr., s 123-5 by.)ere *varan kız kalka kol saluban aynaya men kopuz çalam* 'ere varan kız kalksın, kol salarak oynasın, ben kopuz çalayım. (*Dede Korkut Kitabı* s. 146-18, 19), *varayım anı anası yanından alayın kılıç ile paralayayın, bir dahi kimse yazı yerde yoldaş koyup kaçmaya didi*' varayım... bir daha kimse yazı yerde yoldaş koyup kaçmasın dedi'(göst. esr 162 -14) *görevüz 'görürüz'* (Kissling, Aş. Pşz. 48); *çekdürevüz 'çektiririz'* (göst. y); *kırmayasız 'öldürmeyin'* (göst. y.) v. b.

Böylece *-a* eki ile teşkil edilen geniş zaman, gelecek zaman, emir ve gereklilik-dilek⁴ kipleri arasında sıkı bir geçiş olduğu görülmektedir. Bu geçiş gittikçe, ekin gereklilik- dilek ifâdesini kuvvetlendirecek ve bir çok yerlerde, esasen geniş zaman kavramı ile karışmakta olan gelecek zaman kavramını zayıflatacak bir nitelik göstermiştir, *-a* gelecek zaman ekindeki

⁴ Bu kipin türlü örnekleri için bk. Banguoğlu, T., *SN.* § 254; Kissling, *Af. Pşz.* s. 46; Duda, H. W., *QV.* s. 80 ve ö.

fonksiyon zayıflamasında -a zarf-fiil (gerundium) eki ile kurulan ve şekilce ötekiler ile birleşen şimdiki zaman ekinin de etkisi bulunmalıdır. Bu durum dolayısıyla, Eski- Anadolu metinlerindeki -ısar ekinin kesin gelecek zaman ifâdesini artık -a'da bulmağa imkân yoktur.

İşte yukarda belirtmeğe çalıştığımız sebeplerle, -a ekinin bünyesinde fonksiyon bakımından meydana gelen bu aşınma yahut karışma, ondaki gelecek zaman fonksiyonunun başka bir eke aktarılarak yeniden canlandırılması neticesini doğurmuştur. Bu ek de +cak ekidir.

§ 5. +cak<+çak<.+ça + ok te'kid edatı birleşmesinden meydana gelen ve aslında, kelimeler arasında geçici münasebetler kuran ve eşitlik hâli gösteren bir isim çekimi eki olan +cak'ın nasıl olup da yapı eki ve gelecek zaman gösterme vasfı kazandığı mes'lesi de aydınlatılmağa muhtaçtır.

Tarihî metinlerde ve yaşayan lehçelerde hal (casus) eki olan +ça'da birbirine yakın bir kaç vazife tesbit edilebiliyor :

- 1) Eşitlik vazifesi :
  - a) vasıfta eşitlik,
  - b) miktar ve büyüklükte eşitlik,
  - c) izafî eşitlik.
- 2) Mukayese (nisbet) vazifesi.
- 3) Sınırlama (limitativus) vazifesi.

Ekin bu vazifeleri *Türk dilinde +ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme* (kısaltması :+ça eki) adlı araştırmamızda geniş ölçüde incelenmiştir (bk. özeti için: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1958, s. 41-68; tamamı için: DTFCF Dergisi C.XVII, S. 3-4, § 1-29). Burada lüzumsuz bir tekrara girişmiyerek, konumuzla olan ilgisinden dolayı kısaca, ekin 1. c. maddesindeki fonksiyonuna temas edeceğiz:

İzafî eşitlik : Ekin, Türkiye türkçesi ve diğer bâzı lehçelerde kullanılan, 'göre' çekim edatınıninkine tekabül eden vazifesidir. Bu vazifesi ile ek, geldiği kelimeye nisbet ve izafe edilen bir uygunluk gösterir: uyg. *erkimçe tapımça işlettim erser* 'kuvvetime ve arzuma göre işlettim ise' (Gabain A. von, *Alt. Gr.* § 364); *tilekçe bol-* 'arzuya göre ol-' (Arat, R. R., *KB.* s. 193-1757- by.);

bu kün munda minçe kimi iş kıtayı 'bu gün burada kendime göre kimi eş kılayım? (göst. esr. s. 648-6580 by.), *bu mukaddimeler hükmince* (Kul Mes'ud, *Kelile vü Dimne Tercemesi*, Süleymaniye, Lâleli Ktb. TY. no: 1897), s. 2b-12); Kazan lehçesinde *kitapça süyleşe şeriatça yüri* (Alimcan İbrahim, *Tatarca Sarf*, Tokyo, 1935, s. 55); trkm. *bizîn pikrimizce birinci bentleri yiten hoşğular bolsa gerek* 'bizim fikrimizce birinci bentleri kaybolan koşuklar olsa gerek' (Gürgenli, A., *Kemine Aşgabat*, 1940, s. 37-9); az. *bu izdivaç her iki tarafın 'ak idesince fâideli idi* (Hakverdiyof, A., *Hikâyeler*, Baki, Azerî neşri, 1931, s. 21-10); Türkiye türkçesinde *gönlünce çalışmamaktan duyduğu ıztırap* (geniş bilgi için bk. Korkmaz, Z., +ça eki, § 19-23) v. b,

§ 6. Ekleri, kelime çekim ve yapısında kullanılan ekler olarak başlıca iki ayrı gruba bölmekteyiz. Bu guruplara giren ekler mâhiyet bakımından birbirlerinden farklıdır. Çekim ekleri yapı ekleri olarak kullanılmadığı gibi, yapı ekleri de çekim ekleri vazifesini görmezler. Fakat kelimeler gibi, ekler de, bâzan anlamlarına ve gördükleri vazifelerin verdiği imkânlarla göre, uzun devirleri içine alan gelişme, kıyas ve anlam gelişmesi yolları ile, bir gruptan ötekine geçebilirler. +ça eki de bünyesinde meydana gelen böyle bir gelişme ile⁵, çekim eki olmaktan çıkarak, yeni teşkiller meydana getirecek bir yapı eki hususiyeti kazanmıştır. Bu hususiyet ve ekin türk dili metinlerindeki merhalelerinin tâyini, izafî eşitlik vazifesi görmekte olan +ça ile, bundan genişletilmiş +çak ekinin, 'göre= bir şey için, bir şeye gerekli, bir şeye mahsus anlamlarında tahsis isimleri yaptığını kabul ettirecek mâhiyettedir :

§ 7. +ça ve +çak ekleri çağ., özb., tar., osm., az., trkm., kazk., kırg., karaç., leb., şor., alt., tel., lehçeleri ile, Kitabü'l-idrak gibi bâzı eserlerde âlet, giyim, süs eşyası v. b. kelimeler teşkil etmiştir :

+ça ile: Pdc. Wb. çağ. osm. *bilekçe, bilekçe* 'kelepçe, mücrimlerin ellerine vurulan zincir halka, fiçı çemberi' tar. *boyunçe, boyançe* 'boyunduruk, atın boynuna takılan arabaya koşulan halka' (Baskokov — Nasilov, *Uygursko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1939), *killikçe* 'yastık örtüsü' *kir + lik + çe*, Anadolu ağızlarında, Adıyaman : *satuca* 'alış veriş için kurulan pazar, (Koşay, H. Z. -İsitman, İ. R., *Anadilden Derlemeler*, İstanbul, 1932) v. b.

+çak ile: çağ. *alnçak* 'atın alnına süs olarak takılan bir şey' (Mirza Mehdî Han, *Mabanü'l lûgat*, Denison Ross yayını, Kalkûta, 1930, s. 90); *boyunçak* 'gerdanlık' (Pröhle, W., *Karatschaisches Wörterverzeichnis*, KSz. X (1909), s. 123); tar. *minçak* 'gerdanlık' (Jarrmg, G., *Materials to the Knoivledge of eastern Türki* III, Lund, 1951, s. 517-280); *kinçek* 'misk göbeği' (Abu Hayyan, *Kid.*)<göst. esr. *kin* 'misk'; karaç. *bağımçak*, kumk. *bağımçağ* 'hekim' (Pröhle, W., göst. esr. 90); Anad. ağızl. Şebinkarahisar, Giresun *gözcek* 'gözlük' (*Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*) v.b.

§ 8. Abu Hayyan ve Ettuhfetü 'z-zekiyye yazarı fethalı fiil köklerinden +çak ve +çek eki ile yer isimleri yapıldığını kaydediyorlar : *kel-e-cek* 'gelecek yer, bize göre: 'gelmeğe gerekli, gelmeğe mahsus yer'; *turğaçak* yahut *turacak* 'duracak yer, durmağa mahsus olan yer' (Abu Hayyan, *Kid.* s. 140-XI); *yatacak* 'yatacak yer', *yazacak* 'yazacak yer', *içecek* 'içecek yer', *yiyecek* 'yiyecek yer' (*Ettuhfetü' z-zekiyye*, Atalay, B. çevirmesi, istanbul, TDK. s. 84, 49a) v. b. Bu teşkil konumuz bakımından dikkate değer mâhiyettedir. Aynı tarzda, çoğu alet ismi olan daha başka isimler de teşkil edildiğini muhtelif eserlerde tesbit etmek mümkündür: *giyecekler* 'elbiseler' (Kissling, *Aş Pşz--* 51); *basacak* 'basamak' (*Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, I. İstanbul, TDK. 1943, Enb.); *çimecek* 'hamam' (göst. esr.); Anadolu ağızlarında

⁶ Bu gelişmenin türlü merhaleleri için bk. Korkmaz, Z., +çaeki §§ 29-73 ve 74.-102,

güdecek 'deynek' (Koşay, H. Z. -Aydın, O., *Anadilden Derlemeler, II*, Ankara, TDK. 1952); *çekecek/ayakkabı* giyerken kullanılan çekmeğe mahsus küçük âlet'; orta hece düşmesi ile Kaşg. *bilinçek* 'bir zaman sonra hırsızın veya başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı, *terinçek* 'manto, oğuzcada iki parçadan yapılan kadın çarı' (Izbudak, Veled Çelebi, *El-Idrak Haşiyesi*, İstanbul, TDK. 1936); *terinçek* 'aynı anl., Mehmed b. Husrevü 'l-harezmi, *Nehcü'l-feradis*, İstanbul, Süleymaniye, Yenicami Ktp. TY. no: 879, s. 208-25); *terençek* 'aynı anl.' (*İbni Mühenna Lügati*, Taymas, A. B. yayını, İstanbul, TDK. 1934); *derincek* 'kadının başına örttüğü dört köşe çenber, baş örtüsü' (Veled Çelebi, *El-Idrak Haşiyesi*); tar. *bölencek* 'beşik' (Jarring, G., göst. esr. III, 74-19); çag. *yasancak veyastancak* 'yastık' (Buharı, Şeyh Süleyman, *Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî*, İstanbul 1298) trkm. iyelik ekleri ile *icegimiz, geycegimiz* 'yiyeceklerimiz, giyeceklerimiz' (Benzing, J., *Über die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin, 1939, s. 36e) v.b.

Diğer taraftan, eski Anadolu türkçesinde bu tarzdaki teşkillerin isim-fiil (participium) oldukları da malûmdur. Bergamalı Kadri, *Müeyyiretü'l-ulûm'un* 'ma'lûm-i ismi-i zaman, ma'lûm-i ism-i mekân, ma'lûm-i ism-i âlet, mechul-i ism-i âlet' (s.41-45) bahislerinde *bilecek zaman, bilecek mekân, bilecek âlet* örneklerini verir. Bunların tarifleri dolayısıyla yaptığı izah ilgi çekicidir. Kadri, meselâ *bilecek zaman* birleşmesindeki *zaman* kelimesinin tarifini yaptıktan sonra, *bilecek* kelimesine geçiyor: *Hürkî dilde bilecek ki dirler ne kasd eylerler? cevab viriib dirüz ki, bile müstakbeldir, -cek ism-i mevsul dür. Takdir-i kelâm şol zamana ki, kişi ol zamanda ilim bile ve anlaya demektir*, diyor. Bu tariftan anlaşılıyor ki, fiil köküne gelmiş bulunan *-ecek* ekindeki *-cek*, fiildeki hareket ve *-e* ile ifâde edilen zaman unsurunu, kendinden sonra gelen isme izafe ve tahsis suretiyle bağlayan bir isim daha doğrusu sıfat ekidir. Bu ekteki nisbet, izafe ve tahsis fonksiyonu, yukarıda saydığımız öteki bahislerin tariflerinde ve *yöriyecek ayak kabı, yazacak kalem* örneklerinde de kendini göstermektedir. Böylece *-ecek* eki fiilin, hareket ve zaman unsurlarına bağlı olmakla mücerret isimlerden ayrılan isim-fiil dediğimiz bir isim şeklini meydana getirmiş oluyor. Şu halde bizim üzerinde durduğumuz *-acak* eki ilkin, 'kendisinde tahsis ve izafe fonksiyonunun da bulunduğu' bir isim-fiil ekidir. Bunu kuvvetlendirecek başka bir nokta da, Müeyyiretü'l-ulûm'da-*acak* ekinin gelecek zaman teşkilleri yapan çekimli fiil eki olarak mevcut olmamasıdır. Bu durumu Eski - Anadolu türkçesinin daha başka eserlerinde de tesbit edebiliyoruz⁶. Bu devir eserlerinde *-acak* eki ile yapılan teşkiller, gerçek isim-fiil hususiyeti arz ediyor: *durmayacak yire çün cenk itdiler* (Brockelmann, C, *Altosmanische Stüdien, Die Sprache Âşığpâşâs und Ahmedîs*, ZDMG LXXIII s. 17); *varacak yere. erişür, giden gelen oğrayacak yoldur* (Banguoğlu, T., *SN* § 206); *cariyelerine virecek nesnem, başın sığınduracak yer* (Kissling, Aş. Pşz. s. 51); *sığacak mikdarı* (Kılıçoğlu, V., *Cerrahiye-i İlhaniye*, Ank. Üniv DTCF. yayın, no: 97, Ankara, 1956, § 52) v. b.

⁶ bk. Duda, H. W., *QV*, s. 94 ve ö.

Eski Anadolu metinlerinde *-acak* eki ile yapılan isim-fiiller, ancak *ol* yardımcı ve *i-* cevher fiili-almak suretiyle predikatif olarak kullanılıyor: *varmayacak olursa* (Kissling, *Aş. Pşz-*, s. 50), *itmeyecek olursan* (Duda, *QV*. s. 94); *tana'um edeceğidi* (Banguoğlu, T., SN.§ 206); *göz neni ki görecek—ise görür* (*Kadı Burhaneddin Divanı*, tıpkıbasım, 596-1) v.b.

-acak isim-fiil ekinin şahıs ekleri alarak çekimli fiiller yapmağa başlaması, Eski - Anadolu türkçesinin nisbeten muahhar devirlerine doğrudur. Birçok eserlerde şahıs ve iyelik ekleri isim-fiilin bağlı olduğu kelimeye getirildiği halde (*gelecek yerüm, varacak yerümüz*, SN.§ 206 v. b.), meselâ Cerrahiye-i İlhaniye'de dikkate şayan olmak üzere, isim-fiile getirilmiş bulunuyor: *uracağun yiri* (§52). Bu eserde, Kadı Burhaneddin Divanında ve Tezkiretü'l-evliya gibi diğer bâzı eserlerde, bahis konusu ekin, cevher fiili eki *-dır* ve şahıs ekleri almak suretiyle arasına *-ısar* ekine muvazi çekimli fiil kullanımına da şahit oluyoruz : *olacahdur* (Ergin, M., *Kadı Burhaneddin Divanı üzerinde bir gramer denemesi Türk Dili ve Edebiyatı Derg.*, IV, S. III s. 318); *sureti bu faslung âhirinde gelecekdür inşallah; sıfatın diyeceğüz, yarib çıkarcaksın* (Cerrahiye-i İlhaniye, § 66) v. b. Duda, Kırk Vezir hikâyelerinde istisnâ olarak bu tarzda kullanılan iki örnek tesbit etmiştir (bk. *QV*. s. 94). Ettuhfetü 'zzekiyye yazarı da, Türkmenler'in gelecek zamanı *-acak* eki ile yaptıklarını kaydedip *kelecek men, gelecek biz* örneklerini veriyor (s. 91, 'gelecek zaman ayrımı').

Yukarıdan beri verdiğimiz izahları şu neticeye bağlayabiliriz:

-açak>-acak eki mevcut metinlerin verdiği intibaa göre, daha yardımcı fiiller ile predikatif olarak kullanılmağa başladığı zamandan itibaren, hem isim-fiil olmak vasfını hem de bünyesindeki tahsis fonksiyonunu kaybedip, belirli gelecek zaman fonksiyonu kazanmış görünüyor. *-a+çak>-a+cak* ekinin *-a* unsurundaki gelecek zaman fonksiyonu, *-a'nın* çekimli fiil olarak kullanımında esasen silinmeğe yüz tutmuş olduğundan, bu fonksiyon ekin isim-fiilden çekimli fiile geçişi sırasında *-cak* kısmına aktarılmak suretiyle yeniden canlandırılmak istenmiş olmalıdır. Bir çeşit ek yığılması (pleonasmus) hâdisesi olarak kabul edebileceğimiz bu fonksiyon aktarmasında, *-cak* ekinin gelecek zaman göstermeğe müsait oluşunun da payı bulunsa gerek. Böylece, asıl zaman fonksiyonunu taşımakta olan *-a*, gittikçe bu vasfını kaybederek, *+çak* ekine bağlı bir ses haline gelmiştir. *+çak* da çekimli fiil yapan 'belirli gelecek zaman' eki hususiyetini kazanmıştır.

ANKARA ARKEOLOJİ MÜZESİNDE SİNOP'TAN GELME KIRMIZI FİGÜRLÜ BİR GREK VAZOSU

NEMİKA SAYIN

Ankara Arkeoloji Müzesi Asistanı

Antik Çağlarda, Yunanistanda imal edilip muhtelif sebeplerle dünyanın birçok yerlerine yayılmış, pek çok san'at eserlerine Anadolu'da da rastlamak mümkündür.

Önemli bir Yunan Kolonisi olan Sinop'da Kibrit Fabrikası inşaatı temel kazılarında ve 1951-1953 yıllarında Türk Tarih Kurumu tarafından yaptırılan kazılarda çıkan eserlerin birçoğu bu kabildendir.

Burada mevzu olarak seçtiğimiz vazo, M. Ö. IV. üncü yüzyıla ait Kırmızı Figür Tekniğinde bir Attika eseridir. Aynı zamanda gayet iyi muhafaza edilmiş olması bakımından da ayrıca önemihaizdir.

1926 senesinde Kibrit Fabrikası inşaatında bulunan bu eser bugün Ankara Arkeoloji Müzesi Tasnif Salonunda muhafaza edilmektedir. Envanter numarası 18296, Yüksekliği 0,11 m, ağız çapı 0,03 m, karın çapı 0,105 m. dir.

Lebes² şeklinde, oldukça geniş karınlı olup, pek kısa bir boyundan sonra küçük kapaksız bir ağız vardır. Kaide ince torus ve trohiloslardan meydana gelmiştir. Kulplar iki tarafta, omuzlar üzerinde dik olarak durmaktadır. Kulbun bir tanesi kırık olup sonradan yapııştırılmıştır. Vazonun diğer kısımları tamamdır. Kili hafif pembe renkli, ince olup itinalı bir şekilde

¹ Bu eseri neşretmeme müsaade eden müze müdürü Raci Temizer'e, çalışmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen Ordinaryüs Prof. Ekrem Akurgal'a, Nüvizmat Saadet Onat'a, Sürveyyan Yücel Kutlay'a burada teşekkür etmek isterim.

² Lebes Lekane: Maden, pişmiş topraktan yapılan içi çukur, ağız kapaklı kapdır. İçine sıvı madde, yahut Helenistik Nekropollerde görüldüğü üzere ölü külü koymak için kullanılıyordu. Omuz kısmı ufki, oldukça geniş, Kaideye doğru daralan bir karnı vardır. Kulplar sepet yahut zembil kulbu şeklinde omuzlar üzerinde dik durmaktadır.

Lebes Şekilli vazolara M. Ö. V inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilhassa M. Ö. IV. üncü yüzyılda pekçok rastlamak mümkündür.

Değişik şekilli lebeslerden,

a) Lebes Gamikos (Düğün Kazanı) manasına gelmektedir. Geniş karınlı lebes'e uzun bir ayak ilâvesile meydana gelir, (C. V. A. İtalia, Fas, XIX, Tav. 3)

b) Kapaklı ve omuzlar üzerinde dört kulbu olanlar. (C.V.A.U. S. A. Fas, XIX, Tav, 3)

c) Kapak ve kulpları süslü olanlar. (C. V. A. İtalia, Fas, XXIV. Tav; 67)

d) Kapaksız ve şişkin karınlı, küçük kaideli olanlar. (C. V. A. U.S.A. Fas, I, Pl, LI) Lebesler üzerinde, Pykis'lerde olduğu gibi bilhassa kadınlara ait, ev içi sahneleri (tuvalet, banyo, eğlence, konuşma, çocuklarını okşayan anne, hanım ile hizmetçi, çalışırken, istirahat ederken) tasvir ediliyordu.

yapılmıştır. Dış yüzü parlak siyah bir astarla kaplı ve üzeri kırmızı figür tekniğinde işlenmiştir.

Figürlerin vücut hatları, elbise kıvrımları siyah şerit ve çizgiyle gösterilmiştir.

Vazo'nun Omuzunda (res. 1a) dekoratif olarak alt ve üstte kırmızı ince şeritlerle sınırlanan sahada, şua şeklinde dil motifi yer almaktadır. Bu motif, kulpların bulunduğu kısımda yoktur.

Arka ve ön yüzler ise üç figürden ibaret bir kompozisyonla süslenmiştir (res. 1b, 1c). Kompozisyon iyi hesaplanmış bir şekilde lebes'in yuvarlaklığına uyularak vazo sathını boş yer bırakmadan doldurmaktadır.

Ortada, yukarı doğru iki elinde simetrik olarak birer kutu tuttuğu halde sola doğru koşan genç bir kadın görülmektedir. Sol ayağı sola ileri, dizden kırık, sağ ayağı ise geride ve gergindir. Vücut cepheden, baş profil olup, koşma istikametinin aksine sağa müteveccihdir. Bu suretle vücut soldan sağa doğru meyilli bir mihver üzerinde durmaktadır (res. 1a).

Saçlar kulakları açık bırakarak ensede topuz şeklinde toplanmıştır. Üzerinde ince kumaştan, açık yuvarlak yakalı, kolsuz topuklara kadar uzun olan bir hiton vardır. Hiton'un bel çizgisi, kalçalardan dizlere doğru inen apoptigma ve etek çevresi siyah, kalın şerit şeklinde gösterilmiştir.

Göğüs kısmındaki kıvrımlar yakadan bele doğru dalgalı kalın çizgiler halindedir. Etek kıvrımları ise, belden aşağıya ince çizgi halinde, koşma hareketinin sola doğru olması dolayısıyla sağdan sola meyilli olarak tebarüz ettirilmiştir. Sağ ve sol elinde simetrik bir vaziyette duran kutular bir tuvalet kutusudur. Bu kutuların içlerinden genç kadına veya başka bir kadına ait olduğu tahmin edilen tuvalet eşyasından türban yahut atkılar sarkmaktadır. Kutu ve türbanlar birbirine paralel, dik hatlar, nokta ve saçak motifleriyle süslüdür.

Ortadaki genç kadının sağ ve solunda uçarak gelen nikeler görülmektedir. Bir ellerinde Timpanun³ tuttıkları halde, diğer ellerinde ne olduğu belli olmayan cisimler vardır (Res. 1 b, 1 c).

³ Timpanun (Tümavov) grekçede tambur, türkçede tef, el ile çalınan müzik aletleri sınıfına dahildir. Bunlar basit şekilde, bronz yahut ağaç çembere gerilmiş deriden ibarettir. Sonraları kasnağa ziller takılmış hayvan, çiçek, daire, motifleriyle süslenmişlerdir. Bazanda deriden bir askıyla omuza asılarak taşınıyordu. (Demosthen, Amb, 415, 5. R. D, Daremberg et Saglio, Dictionaire des antiquites Grecque et Romain).

Timpanun eskidenberi dinî ayinlerde, teşvik ve koroya tempo maksadıyla kullanılıyordu. Raks sahnelerindeyse; raks'ın rhyt'in ve temposunu temin ediyordu.

Timpanun, şarkda Cybele'in atribüsü olarak (Clem, Alexandr, protr. II, fig, 2242 Daremberg et Saglio, adı geçen eser) görülür. Burada Cybele sol elinde timpanun tuttuğu halde tasvir edilir. Batıda ise Dyonisos'un atribüsü olarak görülmektedir. Bilhassa M, Ö. V inci yüzyıl vazolarında, çan kraterler üzerinde Dyonisos bayramlarında eğlenen menad ve satirlerin ellerinde çok tesadüf edilir. (S. Reinach. Rep. Reliefs. III. P. 207; I) ve (C. V.A. Louvre, fas, V, pl 33. I, 2, 3) Mısır'da ise dinî ayinlerde kullanılıyordu. (Maspero, Archeol, Agypt, p, 94)